

dos. Allahverdi Eminov
dos. İnqilab Xəlilov

SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞI QULU XƏLİLOVUN TƏDQİQATINDA (II MƏQALƏ)

Açar sözlər: Qulu Xəlilov, Səməd Vurğun, qanunauyğunluq, gənc tənqidçi

Keywords: Qulu Khalilov, Samed Vurgun, objectivelaw, young critic

Ключевые слова: Гулу Халилов, Самед Вургун, закономерность, молодой критик

Professor Qulu Xəlilovun S.Vurğun yaradıcılığına dəfələrlə müraciətində bir qanunauyğunluq vardır. Gənc tədqiqatçı ədəbi mühitin içərisində idi: Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Süleyman Rüstəm, C.Məcnunbəyov və digərləri (biz dramaturgiya baxımından yanaşırıq) məhsuldar səhnə əsərləri yazırdılar. Hərçənd, S.Vurğun bu janra “İnsan” pyesilə son qoymuşdu. Lakin 50-60-cı illərdə “Xanlar”, “Fərhad və Şirin”, “Vaqif”, “İnsan” da olmaqla müntəzəm tamaşaya qoyulurdu. Qulu Xəlilov istedadı üçün ədəbi sərhəd yox idi. Nəsr və poeziya haqqında sanballı məqalələr çap etdirirdi.

Deməli, məntiqlə Q.Xəlilov üçün araşdırma çətinliyi qeyri-mümkündü; gənc ədəbiyyatşünasa mənəvi-daxili təhrik-motiv əsas amil idi və bu, daha önəm daşıyırdı. Ümumiyyətlə, Qulu Xəlilov bir şəxsiyyət olaraq, boğazdan yuxarı danışmazdı, ürəksiz əsər yazmazdı. Onu tanıyanlar üçün bu fikrimiz-qənaətimiz bir mənalıdır.

Qulu Xəlilov Səməd Vurğun dramaturgiyasını tədqiqat predmeti seçməyə üstünlük verdi və hər dörd pyesin məzmunu, və sənətkarlığı onu qane edirdi. Yüksək səviyyəli, şedevr əsərlədi. Lakin üstünlüyü “Vaqif”ə verdi. Nə üçün?

Birincisi, “Vaqif”də S.Vurğun feodal psixologiyasını XVII əsrin Ağıl və İdrak məntiqilə üzləşdirmişdi. İdrak özünün mütləq nəticələrini təsdiqləyən məntiqə əsaslanırdı. Vaqif kamalı gerçəkliyi dərk edirdi və gözəlliyə qalib gəlirdi. Gözəlliyi ilahiləşdirən bir şair bu qiymətli xəzinəni əyilib götürmədi.

İkincisi, pyesdə S.Vurğun ictimai-sosial kolliziyanın mərkəzində insanlıq problemini qoymuşdu. Və əsərin bütün sürətlərinə şamil edilməmişdi. Çünki sosial və mənəvi məsələlər hər bir obrazın (Qəhrəmanın) psixologiyasında, müəllifin estetik ümumiləşdirməsində təcəssümünü tapırdı.

Üçüncüsü, S.Vurğun psixoloji-emosional və estetik tələbatları pyesin əsas aparıcı xəttinə qoşmuş, bununla feodal-patriarxal dövrün ziddiyyətlərinin bədi həllinə çalışmışdır. Vaqifin bu gün üçün də müasir səslənən yaşamaq çağırışına və fəaliyyət göstərməsinə dramaturq bəraət qazandırmışdır. İnsan davranışının və inkişafının mexanizmində tələbat kateqoriyasını qoymuşdur.

Dördüncüsü, əsərdə obrazların motivləşmə sahəsinin mürəkkəbliyi güzgün bədi həllini tapmışdır. Və bu daxili motivlər bir-birindən məzmun və törəyişliyinə görə seçilir, sərbəstdir, niyyətli motivlərdir. Necə ki, Vaqifdə və Qacarda mövcud motivlər xaraktercə bir-birinin inkarıdır. Beləliklə, əxlaqi hisslər və insanın məna-fələri (maraqları) ilə bağlı motivlərə əsaslanan strukturlar üstünlük təşkil edir.

Beşincisi, yüksək sənətkarlıqla yaratdığı Qacar obrazında dövrün sosial-psixologiyasından irəli gələn bəşəri harmoniyaya ikrah hissini obrazın inkişafı gedişində qazandığı təcrübənin nəticəsi kimi vermişdir. Maraqlıdır ki, S.Vurğun Vaqiflə Qacarı müqayisəsində şairin davranışının mühüm həyata tələbatlarının ödənilməsini situativ məqamlardan fərqləndirmişdir. Vaqif bir şəxsiyyət olaraq istiqamətli, marağı və tələbatları ilə fərqlənir.

Əlbəttə, tənqidçi-ədəbiyyatşünasın S.Vurğunun “Vaqif” pyesi haqqında ilk və dəyərli araşdırmasına səbəb başqa faktorlar da istisna olunmur. Hər halda bizim yozumumuz belədir.

Bir məsələ var ki, Qulu Xəlilovun S.Vurğun yaradıcılığını başqa bir aspektdə tədqiq etməsində toxunur. Eyni zamanda oxucunun estetik zövqündə və seçimində “yorğunluğu” nəzərə alır, daha doğrusu, böyük ədəbiyyatşünasın şairin publisist-tənqidi irsinin bəzi məqamlarına aydın gətirdiyini məqalənin predmeti seçirik. Bə belə bir həqiqi, analitik fikrini sanki “epiqrif” kimi nəzərə çatdırır: “S.Vurğun özünün poetik dühasına, həyat nəfəsinə və dərin ictimai-siyasi mənasına inandığına, arxalandığına görə hər cür xırdaçılıqdan, giley-güzəran uzaqdı. S.Vurğunun sənətində Azərbaycan xalqının çörəyinin-duzunun, torpağının ətri-nəfəsi təcəssüm etdiyinə görə xalq arasında müqəddəslik kimi bir keyfiyyət daşımışdır”. Tədqiqçinin vaxtilə (1973) dediyi bu sözlər dəyərini onun üçün itirməmişdir ki, obyektiv ədəbiyyatşünasın ümumiləşdirməsidir. Bə bəzi ədəbi tezislərini irəli sürür:

Birincisi, şairin müasir həyatın yeni insanın obrazını yaratmasıdır. Mənzum romanların, epik poemaların vaxtının keçdiyini iddia edən müsairləri də təəssüf ki, olmuşdur. S.Vurğun belələrinin istedadsız, çox erkən eyforiyaya çapıldığı vurğulayırdı, əksinə, belə klassikləşmiş ədəbi növlərin bədii imkanlarını yüksək qiymətləndirirdi, mənzum romanların yazılmasını arzulayırdı. Bu fikri tutan Qulu Xəlilov şairdən aşağıdakı tezi verir: “Biz bütün yaradıcılıq səyimizi, real varlığı bütün rəngarəngliyi, mürəkkəbliyi və ziddiyyətlərilə birlikdə geniş poetik lövhələrdə inikas etdirməyə doğru yönəlməliyik. Lakin yaradıcılıq cəsarəti olmayan yerdə heç bir bədii kəşf və nailiyyət də yoxdur. Q.Xəlilov belə bir bədii konsepsiyadan çıxış edərək, S.Vurğunun xalqın mənəviyyatını zəif işıqlandıran “bədii xaltura”nın düşməni olduğunu göstərir. S.Vurğun qələm dostlarını böyük poeziyaya səsləyirdi, insanın yüksək mühakimə və fəlsəfi düşüncəsini qidalandıran əsərlər yazmağa çağırırdı.

İkincisi, dahi Üzeyirbəylə Cabbarlının ölməz sənətindən faydalanmağı məhz onların sənətini qiymətləndirmək arzusudur. Q.Xəlilov şairin “Böyük bəstəkar” və “İnsan qəlbinin tərənnümçüsü” məqalələrini (1945-1948) xatırladır, “Leyli və Məcnun”dakı hər iki qəhrəmanın daxili hissələrini xüsusilə göstərir. Professor belə bir iqtibas gətir və yerinə düşür. “Leyli və Məcnun” dastanının istər bədii söz mətni, istərsə də musiqisi tam mənası ilə Azərbaycan xalqının orijinal mənəvi məhsuludur, onun milli şair və musiqi mədəniyyətinin gözəl bir incisidir. O, artıq sadə bir ərəb əfsanəsi deyil, Füzuli şeirinin və Üzeyir Hacıbəyovun musiqi insanın yaratdığı, tam mənası ilə orijinal Azərbaycan xalqının fikir və ürək məhsuludur”. Professor Qulu Xəlilov bu fikri seçməkdə öz ədəbi-bədii zövqünü də nəzərdə tutmuşdur: Şair olasan, lirik obrazlarla aşinalıq edəsən, gəl ki, analitik, fəlsəfi fikir irəli sürüb, arqumentini əsaslandırasan.

Q.Xəlilov S.Vurğundakı dərin musiqi savadına işarə vurur ki, şair eyni zamanda Üzeyirbəyin “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” opertalarının dəyərlərini qiymətləndirir və Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” pyesilə aralarında (“Məşədi İbad”ı nəzərdə tutur) yaxınlıq, ruha bağlılıq görür. S.Vurğun bəstəkarın “Koroğlu” operasına da lazımı dəyərini unutmamışdır və yazmışdır ki, dünya musiqi mədəniyyətinin yüksək nailiyyətlərini özündə əks etdirən, bütün mədəni ölkələrin mənəvi tələbinə cavab verən Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin yüksək zirvəsidir.

Qulu Xəlilov S.Vurğunun musiqi zövqündən çıxış edərək belə bir fikir deyir: “Şairin fikrincə, Üzeyir sənətində insan qəlbinin mehriban ana nəvazişilə oxşayan lirik nəغمələrlə yanaşı, onu mübarizəyə çağırən, ona həyat və döyüş iradəsi aşılıyan yüksək ehtiyatlar da çoxdur. Bu sənət bizim milli musiqimizə qüvvətli qəhrəmanlıq ruhu aşılamışdır. Belə ki, Qulu Xəlilov S.Vurğunun musiqiyə dair fərdi zövqünü ümumiləşdirir və kökünü şairin daxili dünyasında görür: “S.Vurğun elə bil ki, poeziya sənətində axtardıqlarını, arzuladıqlarını – yüksək realizmi, böyük mənaları, romantikani, fəlsəfi dərinliyi – Üzeyir musiqisində tapmışdır. Sadə və təbii olan bu sənət insanın daxili ziddiyyətlərini incəliyinə qədər musiqi dililə açmaq qüdrətinə malikdir”.

Üçüncüsü, S.Vurğunun milli şüur və milli iftixar hissini sənətin hərəkətverici kredosu olmasıdır. O, bu haqda fikirlərini əyaniləşdirmək məqsədilə bir sıra məqalələr qələmə aldı. Və yuxarıda subyektləri – Üzeyirbəy Hacıbəyovun və Cəfər Cabbarlının irsinə üz tuturdu.

Bunu sezən ədəbiyyatşünas – alim yerində göstərir ki, milli mədəniyyət zamanəsilə yaşayan, mənsub olduğu xalqın mənəvi həyatı ilə daima maraqlanan və ideyanı – həqiqəti ədəbiyyata, sənətə gətirən klassiklərimiz idi. Biri musiqidə, digəri dramaturgiyada. Q.Xəlilovun fikrincə: yaradıcı şəxsiyyətlərin siması olmalıdır, tarix öz xalqını sevənləri yaşadır, ümumbəşəri ideallarla nəfəs alanları əbədləşdirir, S.Vurğunda bunlar öz əksini tapdığı üçün hər iki sənətkarla yanaşı dayanır, tənqidçi göstərir ki, şair musiqidən danışanda bəzi bəstəkarların yaradıcılığında milliliyin zəifliyini görəndə bərk narahat olurdu. Və şairin sözlərini xatırladır: Azərbaycan musiqisi hər hansı bir planetdə doğulmamışdır; o, həmişə xalqların musiqi mədəniyyətlərinə qarşılıqlı münasibət və əlaqədə olmuşdur. S.Vurğun C.Cabbarlı irsindən dəfələrlə öəhs etmiş, onun bütün Sovet ədəbiyyatında yüksək yerini müəyyənləşdirmişdir.

Bu məsələdə Qulu Xəlilovun şəxsi fikrini xüsusi qeyd etmək istərdim; bu cəsarətli şəxsiyyət sənətdə ağır-qaradan fərqləndirməyi bacarırdı və öz mövqeyini çəkinmədən bildirirdi. Q.Xəlilov yazırdı: “Mən nədənsə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun sənəti arasında qərribə bir oxşarlıq, bənzəyiş görürəm. Nədir bu oxşarlıq? Mənə elə gəlir ki, bu üç lahıyənın üçü də yaşadıkları dövrdə Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının heç zaman sönməyən, əbədi şölənən qəlbini, yanar mühərrikinin öz sənətçilərinin məhvərinə qoymuşlar... Biz bu iqtibasda bir daha əmin oluruq ki, professor Q.Xəlilovun musiqinin mahiyyətini yazmaq istedadı var idi; musiqi mətnlərinə ciddi poetik qiymət verirdi və məşhur “mahni janrı” məqaləsi 60-cı illərdə öz məzmunu, obyektivliyi baxımından sensasiya doğurmuşdu.

Dördüncüsü, əsərlərin bədii-dil məsələsidir. Bu yanaşmanı Qulu Xəlilov iki qismə ayırır: Azərbaycan dili və ədəbi-bədii dil. Hər ikisinin mühümlüyünü şairin xüsusi qeyd etdiyini xırdalayır. S.Vurğun dəfələrlə təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan dili əməli və nəzəri cəhətdən gözəl poetik imkanlara malikdir, oxux – dilin zənginliyi imkan yaradır ki, sənətkar öz duyğularını, hiss-həyəcanlarını poeziyanın dili ilə ifadə edir. Şair təsadüfən vurğulamamışdır ki, bu dil “dünyanın qabaqcıl xalqlarının dilləri sırasında dayanmışdır. Öz minillik yazılı ədəbiyyatı olan bir dildir.

Qulu Xəlilov S.Vurğunun dil siyasətini yüksək qiymətləndirir və yazır ki, şair haqlı olaraq dilimizi korlamaq istəyənləri ciddi mövqedən tənqid edirdi, konkret nümunələrlə fikrinin sübutuna çalışırdı. Doğma dilin saflığını, gözəlliyini qorumayan, onu korlayan, süni və yaramaz sözlərlə doldurmağa çalışanları hətta “mərifətsiz” adlandırmışdır. Q.Xəlilov qeyd edir: S.Vurğun “Var olsun bizim gözəl dilimiz, zəngin dilimiz” devizilə ədəbi-bədii dilin təmizliyi uğrunda ehtirasla mübarizə aparmışdır, bu məsələdə şairin konsepsiyası vardır. Mühakimələrində qəti idi, aydın idi, mücərrəd fikirlərə yol vermirdi. Professor Qulu Xəlilov bu konsepsiyaya bəzi atributları daxil edir: xalq folklorundan, xalq həyatının qaynaqlarından süzülüb gələn, müasir həqiqətlərlə, yüksək fikir və qayələrlə, dərin fəlsəfi-romantik mühakimələrlə yoğrulmuş, mayalanan obrazlı, şairanə, sadə dil faktları. Sözüünə davam edən alim göstərir ki, şair hər cür bəsitliyin, yoxsulluğun, səthiliyin qəddar düşməni idi, dili sənətkarın taleyi hesab edirdi. Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Ələsgərin xalq təfəkküründən doğulan poeziyalarını alqışlayırdı.

Q.Xəlilov davam edərək göstərir ki, şair müasir insanın fikir və düşüncələrini yoxsul bir dil ilə təsvir edən, dilin məna gözəlliyini korlayan, ona “soyuq və cansız bir ürəklə yanaşan sənətkarları “vicdan məhkəməsi qarşısına çəkməyə səsləyirdi. Onun dil uğrunda mübarizəsi sənətdə əsil demokratizm uğrunda, xalqilik uğrunda obrazların, formaların, üslubların və digər bədii vasitələrin aydınlığı, səlisliyi, kamilliyi uğrunda apardığı mübarizəsinə bilavasitə əlaqədar idi. Professor nümunə olaraq, S.Vurğunun “Böyük sənət məsələləri”, “şairin hüquqları” və digər məqalələrdə qaldırılan təyinatlı məsələlərə toxunub. Q.Xəlilov bu problemdə S.Vurğuna qarşı birmənalı olmayan tənqidi münasibətlərə də aydınlıq gətirir və şairin qəhrəmanlarının dili adi adamların dili deyildir, yazıçının öz dilidir. “Belə üzdənirəq tənqidçilər yazıçının təsvir etdiyi adamların dilini onların gündəlik və adi məişət dililə məhdudlaşdırmaq istəyirlər. Onlar böyük mənəvi aləmin dilini, yüksək fikirlərin və arzuların, nurlu hissələrin və duyğuların dilini inkar edirlər. Professorun qənaəti tamamilə haqlı fikirdir.

Beşinci, S.Vurğunun tənqiddə, tənqidçiyə münasibətinin obyektivliyi məsələsidir. Bəllidir ki, şairin öz müasirləri “sakit” ötürməmiş, bu və ya digər səbəblərdən hər yeni əsərini tənqiddə tuşlamışlar. Fərqli olaraq, bunları səs-küysüz qarşılayan şair hər şeyi Zamanın öhdəsinə buraxırdı və o, yanılmadı; həmin tənqidi mülahizələrdən 70-80 il keçsə də həqiqət yerini aldı.

S.Vurğun “tənqid” anlayışına münasibətində konkret vəzifələr irəli sürür. Q.Xəlilov bu konsepsiyanı aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir: “Tənqidçi yazıçıya konkret kömək göstərməlidir. O, mücərrəd, faktsız, ümumi danışmamalıdır hər hansı əsər və ya sənətkar barədə qabaqcıdan düşünülmüş, quraşdırılmış düstur, prinsip və formullarla çıxış etməməlidir, tənqidçi əsəri təhlil edəndə onun bütün

xüsusiyyətlərini (janr, forma, dil, kompozisiya və s.) nəzərəalmanı, vəhdətdə götürməlidir, oxucuların bədii-estetik zövqünü yüksək ideyalı, samballı əsərlər əsasında tərbiyə etməlidir, öz subyektiv, fərdi baxışlarından deyil, xalqın tələbləri və mənafeyi səviyyəsindən yanaşıb əsərləri qiymətləndirməlidir...” Fikrimizcə, bir tənqidçi kimi Qulu müəllim məsələyə daha real və təcrübədən yanaşmışdır. Tənqidçinin bədii materialdan çıxış etməsini, özü də hissə qapılmadan müstəqil sözü-nü deməsini arqumentləşdirmişdir. Professor Q.Xəlilov daha dərinə vararaq, S.Vurğunun “Tənqidsiz tənqid haqqında” (1934), “Tənqidçilərə xüsusi vəzifə tapşırılmalı” (1934), “Azərbaycan ədəbiyyat tənqidi haqqında” (1935), “Formalizm və naturalizm haqqında” (1936) məqalələrinin adını çəkir. Diqqət yetirsək, bu məqalələri S.Vurğun 28-30 yaşları arasında yazmışdır. Bu, bir daha təsdiq edir ki, şairin qüdrətli tənqidi təfəkkürü olmuşdur.

“Bədii tənqid bayrağını yüksəklərə qaldıraq” (1941), “Ədəbi tənqid konfransında son söz” (1941), “Bir şair haqqında” (1941) adlı məqalələrini Vətən müharibəsi dövründə qələmə almışdır. Bu, o deməkdir ki, S.Vurğun yaranan ədəbi materialları sərf-nəzər edir, onlara subyektiv və obyektiv münasibətləri araşdırır, sözünü bildirirdi. Q.Xəlilov düzgün vurğulayır ki, şair tənqidçilərə böyük hörmətlə, nəzakətlə yanaşırdı, onların əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Məsələn, M.Arif, M.C.Cəfərov, Mehdi Hüseyn kimi nüfuzlu tənqidçilərdən hətta çox şey öyrəndiyini etiraf edirdi: “S.Vurğun bədii yaradıcılıqda olduğu kimi, tənqiddə də hər cür xırdacılıqdan, subyektivlikdən uzaqdır. Onun böyük qəlbi həmişə böyük məsələlərlə məşğul olmuşdur. Onun böyük təfəkkürü həmişə yüksək sənət problemlərindən bəhs edirdi” - deyən Qulu Xəlilov haqlıdır.

S.Vurğun vaxtilə Əli Nazimi, H.Sanlı, Qantəmiri, M.Rəfilini, Ə.Məmmədخانını tənqid etmiş, məzəmmətləmişdir. Qulu Xəlilov bunun səbəblərini S.Vurğunun tənqidi təfəkküründən irəli gəldiyini göstərmişdir.

Professor Qulu Xəlilov tənqidinin özü sərt olsa da, son dərəcə dəqiq, obyektiv idi bədii materiala qarşı; müəllifin nüfuzu onun üçün II dərəcəli idi. Onun üçün əsər və oxucu paraleli əsas meyar idi. Səməd Vurğunun yaradıcılığının professor Qulu Xəlilovun ədəbi görüşlərində yer tutmasının bir mühüm amili də onların ruhi yaxınlıklarında görmək lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Eminov A. Səməd Vurğunun poetikası. Bakı, 1999.
2. Xəlilov Q. Həyat yaradıcılıq çeşməsidir. Bakı, Azərənəşr, 1974.
3. Xəlilov Q. Sənət və sənətkar. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.
4. Səməd Vurğun. Əsərləri. VI c., Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1972.

Summary

Works Samed Vurghun studied by Gulu Khalilov

In this article the authors touched upon the specification of the vocative activities in Samed Vurghun's works, written by professor Qulu Khalilov, outstanding literator-critic. He addressed to one aspect of his activity: conception on poetry profession, literary events in his times. The article is written on the analysis of concrete facts.

Резюме

Творчество Самед Вургун в исследовании Гулу Халилова

В этой статье авторы затронули еще одну область творчества Самеда Вургун: творчество, концепции в поэзии, об отношении времени к литературным явлениям, написанный выдающимся критиком-литературоведом Гулу Халиловым. Статья написана на основе анализа конкретных факторов.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. J.Mustafayeva
ADU-nun Pedaqogika kafedrasının
14.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.04.2017

